

ЛІТЕРАТУРА

1. Воспоминания о И.Е. Тамме / под ред. Е.Л. Фейнберга. – [3-е изд.] – М.: ИздАТ, 1995. – 432 с.
2. Киржниц Д.А. Вехи научного творчества / Д.А. Киржниц // Природа. Специальный выпуск к 100 летию Игоря Евгеньевича Тамма. – № 7 (959), июль 1995. – 194 с.
3. Садовий М.І. Місія І.Є. Тамма: [навч.-метод. посібн.] / М.І. Садовий, О.М. Трифонова. – Кіровоград: Сабоніт, 2011. – 134 с.
4. Соيفер В.Н. Академик и студент [воспоминания профессора Университета имени Джорджа Мэйсона] / В.Н. Соيفер // Журнальный зал Континент – Вашингтон: Фейр факс, 2002. – 45 с.
5. Садовий М.І. Невідомі сторінки із життя І.Є. Тамма / М.І. Садовий, О.М. Трифонова. // Наукові записки. – Кіровоград: РВВ КДПУ імені В. Винниченка, 2015. – Вип. 22. – С. 199-208. (Серія: Історичні науки).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бахмач Євгеній Степанович – Голова наглядової ради Публічного акціонерного товариства Науково-виробничого підприємства «Радій».

Коло наукових інтересів: дослідження сучасної фізики.

Садовий Микола Ілліч – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та методики технологічної підготовки, охорони праці та безпеки життєдіяльності, професор кафедри фізики та методики її викладання Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: вивчення та популяризація наукових, педагогічних та громадянських позицій визначних людей Єлисаветградщини.

УДК 53(07 535)

ІГОР ЄВГЕНОВИЧ ТАММ ЯК ГРОМАДЯН, СИН І БРАТ

Олена Трифонова (м. Кіровоград)

Стаття присвячена висвітленню основних рис характеру Нобелівського лауреата з фізики Ігоря Євгеновича Тамма, які яскраво проявилися, коли допомога була потрібна рідним йому людям. Матеріал статті висвітлює невеликий за обсягом часовий період: з квітня до вересня 1944 року. Авторами проаналізовано період перебування родини Таммів в окупованому, згодом звільненому від німецьких загарбників, Києві. Встановлено роль Ігоря Євгеновича Тамма у відновленні справедливості щодо ставлення до «фольксдойче», що врятувало життя багатьом людям не лише його батькові та сестрі.

Ключові слова: Ігор Євгенович Тамм, риси характеру, «фольксдойче».

Постановка проблеми. Досить складно писати про наукову, педагогічну та громадську діяльність І.Є. Тамма. Його внуки та правнуки, племінниця, з якими нам вдалось зустрітись вважають, що все що можна було описати зроблено у спогадах про нього, які видавалися тричі. Проте вивчення книги спогадів свідчать, що в них добре описано Московський період життя вченого, а Єлисаветградський лише згадується. Ми вважаємо, що дослідження цієї проблеми далеко не завершене і пропонуємо результати невеликого, але значимого для характеристики вченого періоду: з квітня до вересня 1944 року, коли незгоди виникли у його батька та сестри. Вчений заступився не лише за батька та сестру, а й створив прецедент в СРСР, який слугував багатьом людям з німецьким корінням – фольксдойче, що проживали на окупованій території в період німецької окупації, виходом з складної ситуації.

Аналіз актуальних досліджень присвячених аналізу життя і діяльності Ігоря Євгеновича Тамма [1; 3] показав, що досить ґрунтовно висвітлений науковий доробок науковця, етапи його педагогічної та наукової діяльності, але залишилось поза увагою вивчення його людських якостей, які проявляються у ставленні до країни вцілому, до громадян, до рідних та близьких людей.

Отже, **мета статті** висвітлити особливості рис характеру Ігоря Євгеновича Тамма, які яскраво проявилися у період з квітня до вересня 1944 року.

Виклад основного матеріалу. В ході вивчення архівних матеріалів ми встановили, що батьки І.Є. Тамма у 1925 році переїхали до м. Києва. Євгена Федоровича запросили на ділянку роботи аналогічну Єлисаветградській: вода, електрика, трамвай. Після виходу на пенсію Є.Ф. Тамм перейшов працювати до геологічного інституту АН УРСР.

Сестра Тетяна Євгенівна все життя працювала викладачем німецької мови. Складним для них видався період окупації німцями Києва. Евакуюватись не вдалось, бо в цей час Тетяна Євгенівна поламала ногу, а батьки – у похилому віці. Вісім місяців ніде не працювали. Продали, що можна було, а потім довелось йти найматись на роботу. Євген Федорович добре знав німецьку і пішов на завод «Більшовик» перекладачем технічної та господарської документації. Тетяна Євгенівна хворіла на рак, працювала на дому перекладачем за нарядами геологічного інституту.

Наступив листопад 1943 р. Червона Армія звільнила Київ від німецьких фашистів. Є.Ф. Тамм та Тетяна Євгенівна відразу влаштувались на роботу. І.Є. Тамм планував забрати їх до себе у Москву. Все було добре до квітня 1944 р.

Ми опрацювали справу № 48826 ф6 , передану із Архіву СБУ по акту № 5 щодо батька лауреата Нобелівської премії, академіка І.С. Тамма та його сестри Тамм Тетяни Євгенівни (Центральний державний архів Громадських об'єднань (м. Київ, вул. Кутузова, 8, тел. 044-285-55-16; поштовий індекс 01011)). Декілька разів вивчали справу. І лише після цього зробили висновок про одну з ознак характеру щодо високої громадянської відповідальності Ігоря Євгеновича за долю людей, про що свідчать його вчинки, коли рідні йому люди та подібні до них потрапили у біду.

Справа розпочинається з постанови про відкриття кримінальної справи. Постанова мовою оригінала має наступний вигляд:

*«Утвержден
Нач ОББ УпкВД
по Киевской обл.
полковник
Скрынник подпись*

*Постановление
(о возбуждении уголовного дела)*

*1944 года 6 июля гор. Киев
Следователь ОББ-УпкВД по Киев
ской обл. лейтенант милиции
Воронов рассмотрев материалы
расследования на гр-ку Тамм
Татьяну Евгеньевну 1898 г. рожд.
город Кировоград*

нашел, что Тамм Татьяна Евгеньевна проживая в городе Киеве в период временной оккупации немцами, желая быть немецким приверженцем и пользоваться немецкими привилегиями, став на путь измены Советской родине – возбудила ходатайство перед немецкими властями об изменении своего советского гражданства и причисления ее к категории так наз. Фольксдойче. Для чего представила данные о наличии у нее родственников немецкой национальности, и была зарегистрирована фольксдойч, чем совершила преступление по ст. 54-19 УК УССР.

Руководствуясь ст. 88 и 93 ЦПК УССР.

Постановил:

Против Тамм Татьяны Евгеньевны возбуждилось уголовное преследование по ст. 54-19 УК УССР и дело принять к своему производству.

Следователь ОББ-УпкВД по КО Лейтенант роспись.

Согласен: нач. 4-го отдела ОББ- УпкВД капитан милиции роспись Резник».

Потім затвердження постанови, викладеної вище.

«21 июня 1944 г. Руденко полковник утвердил постановление на арест Тамм Т.Е. национальность русская, высшее образование, б/п, незамужняя, не судимая.

Работала в Индустриальном институте (політехнічний до 1934 та з 1948 р.) преподавателем. Взята под стражу как мера пресечения 28 июня 1944 г.

Ордер №266 от 26 июня на арест и обыск».

Невдовзі аналогічну постанову було затверджено по відношенню до Тамма Євгенія Федоровича. Через похилий вік арешту не було, була взята підписка про невіїзд з м. Києва на час слідства та суду.

«13 июля 1944 г.

г. Киев

полковник Руденко

утвердил постановление об избрании меры пресечения Тамму Евгению Федоровичу инженер сантехник, ст. научный сотрудник института геологических наук, б/п, высшее техническое образование, русский, одинокий, имеет преклонный возраст.

Постановил меры пресечения способом уклонения от следствия и суда в отношении Тамма Евгения Федоровича избрать подписку о невыезде с постоянного места жительства.

Полковник Руденко подпись»

Тамм С.Ф. написав подписку про невіїзд з постійного місця проживання 13 липня 1944 р.

Із протоколу обшуку видно про досить скромний і матеріально простий спосіб життя Таммів.

«Протокол обыска

25 июля 1944 г. лейтенант Шуплецов

Понятыя Расказова Анна Александровна 2а 1б

Мищенко София Иосиповна дом 78а к.2

Изъяты: паспорт, удостоверение личности.

ИМУЩЕСТВО:

*буфет,
шкаф книжный,
шкаф одежный-2,
диван, кушетка,
кровать англ. -2,
стулья-7,
тумбочки-2,
кресло-1,
стулья простые-3,
шв. машинка Зингер - 1,
стол обеденный-1,
стол письменный-1,
стенные часы-1,
часы коридорные-1(золотые),
часы ручные с золотой цепочкой-1,*

*браслет золотой-1,
кольца золотые-3,
бляжка золотая-1,
медальон золотой-1,
пальто зимнее суконное-2,
пальто демисезонное-1,
меховое пальто-1,
кофточка-2,
платье кремдеш. -1,
шапочка меховая-1,
муфта меховая-1,
платье ситцевое-2,
блузка шелковая -1,
матрац пружинный-3.*

25 июля 1944 г. лейтенант Шуплецов подпись

Понятыя Расказова А.А. подпись

Мищенко С.И. подпись

Перелік приведених речей, які належали особисто Тетяні Євгенівні та спільні з батьком меблі: стільці, книжна шафа, годинник коридорний, стіл обідній тощо. Батько і дочка були викладачами вищих навчальних закладів, але жили досить скромно. За роки війни нічого не накопили, і матеріальних привілеїв за німецької окупації не мали. Частина речей придбані ще до 1917 року і перевезені з Єлисаветграда.

У справі відсутній протокол опису майна, яке належало Тамму Є.Ф. Напевне, не було, що описувати, крім вказаного у протоколі.

Ми декілька разів читали та перерахували протоколи допитів Тетяни Євгенівни, які розпочаті на місяць раніше за допити її батька. У справі відсутні будь-які матеріали, які свідчили б, що було причиною відкривати кримінальну справу на хвору на рак жінку. Як правило, такі справи відкриваються, коли є чиясь звернення до міліції, чи в результатів вивчення певних документів. Правоохоронці після звільнення окупованих територій здійснювали перевірку, чим займалися громадяни під час окупації. Така практика заведена в усьому світі, і дивного нічого немає. Як з'ясувалось неприємності стались через німецькі корені Таммів і зачислення їх німцями до фолькдойче. Долі таких людей не позаздриш в усіх країнах Східної Європи. У Польщі майже всі були розстріляні.

Фольксдойче (від нім. *Volksdeutsche* – етнічні німці) – загальна назва німецьких національних меншин у Європі напередодні та в роки Другої світової війни 1939-1945 рр. Під час війни 1941-1945 рр. на окупованій німецькою армією території України налічувалось близько 200 000 фольксдойче.

Стан фольксдойче, які проживали на території Рейхскомісаріата України був обособленим. Він визначався директивам Альфреда Розенберга, як рейхсміністра Східних окупованих територій від 19 лютого 1942 р. і Генріха Гімлера, як рейхсфюрера СС та імперського комісара з консолідації і зміцненні німецької нації та раси від 08 вересня 1942 р. Згідно вказаних документів статус фольксдойче, як і у всій Європі, присвоювали кожному окремому громадянину після постановки на облік у «*Deutsche Volksliste Ukraine*» [2]. Спеціальна служба займалась не лише реєстрацією таких осіб, а й розшукувала людей, у яких є будь-які німецькі корені. Особисто Гітлер ввів такий напрямок національної політики. Люди з німецьким походженням потрапляли у пастку.

На таку категорію людей поширювались обов'язкові відповідні пільги: на видачу продуктів харчування, одягу, меблі. Через мережу спеціалізованих магазинів кожному фольксдойче один раз на тиждень видавалось [4]: 150 г. жирів, 1 кг сиру, 4 яйця, овочі, фрукти, картоплю, мед, мармелад, сіль тощо.

В листопаді 1943 р. розпочалась втеча 90 тисяч українських німців, в основній масі тих, які самостійно зареєструвались як фолькдойче. Але основна кількість фольксдойче не вела себе лояльно по відношенню до існуючої тоді німецької влади і не тікала разом з німецькими військами.

Фольксдойче, які залишилися в Україні, як правило, звинувачувались радянськими каральними органами у співробітництві з окупантами, засуджувались на тривалі строки ув'язнення та депортовувались у північні області Радянського Союзу.

Такий підхід до фолькдойче слугував притягненням до кримінальної відповідальності Таммів.

До постанови про відкриття кримінальної справи додається анкета Тетяни Євгенівни. В ній, зокрема, зазначено дані про брата: Тамма І.С. 1898 року народження, паспорт І-ГХ №702959, виданий 19/ХІІ-1940 року; батька Тамма Е.Ф. старший науковий співробітник Інституту геології Академії наук УРСР з 1934 г. (нині Інститут геологічних наук НАН України).

Далі у справі знаходяться три досить короткі протоколи допитів Тамм Т.Є. Під час допитів слідчим задавались практично одні й ті ж запитання, тому протоколи майже ідентичні. Приводимо вичерпну інформацію з протоколів допитів.

Із показів Тетяни Євгенівни:

«После прихода немцев в Киев до мая 1942 г. нигде не работала. Потом работала в период оккупации переводчиком русского текста накладных, табелей отработанного времени, наряды на работу на немецкий язык в геологическом институте. Перевод выполнялся письменно. Работу выполняла на дому. Немцы заподозрили Тамма Е.Ф. в еврейском происхождении и сделали обыск в квартире. Согласно предписаниям все евреи в Киеве должны зарегистрироваться в полиции. В ходе обыска немцы обнаружили немецкое происхождение отца и зарегистрировали семью (Тамм Е.Ф., Тамм О.М., Тамм Т.Е.) как фольксдойч. Все получили удостоверения. На каждого выдавали продовольственные карточки в магазине по ул. Б. Житомирская (пайки формировались с немецкою экономією за мінімальної кількості продовольчих товарів). Кроме того работала в геологическом институте и имела надбавку 50 % к зарплате. Никакими привилегиями не пользовалась.

Вопрос: «Кто у вас в родстве есть репрессирован органами НКВД».

Ответ: «В октябре месяца 1936 г. органами НКВД был арестован мой брат Тамм Л. За что я не знаю, и приговорен к 10 годам лишения свободы, где находится в настоящее время не знаю, больше добавит ничего не могу»

Отец Тамм Е.Ф. в феврале 1941 г. устроился на завод «Большевик» в качестве технического переводчика. Переводил хозяйственную документацию.

С 1934 г. стал работать старшим научным сотрудником сначала института водного хозяйства, затем в геологическом институте АН УССР.

Мама Ольга Михайловна никогда не работала, умерла 31 декабря 1943 г. Второй брат Тамм Л.Е. работал инженером химиком в Москве.

1930 г. Окончила педагогические курсы при КНН (1925-1930 г.).

Преподаватель немецкого языка. Работала в техникуме «Охмادت» до 1933 г. С января 1931 г. по 1934 г. работала в институте сахарной промышленности (основная работа).

С сентября 1934 г. по 01.06.1937 г. работала в индустриальном институте.

В 1936 г. по случаю ареста брата подала заявление об увольнении с работы, но дали возможность работать до 1937 г. А потом уволили по сокращению штатов. С февраля 1938 г. восстановили в индустриальном институте, где работала до августа 1941 г.

Отец у 1936 г. уволен с работы и отправлен на пенсию, а восстановлен на работе в январе 1938 г.

В феврале 1941 г. сломала ногу, которая плохо срасталась плюс родители преклонного возраста. Эвакуироваться не смогла. До апреля 1942 г. нигде не работала, затем в геологическом институте переводчиком литературы на дому. Работала до сентября 1943 г.

В марте 1942 г. жена доцента Ломоносова Александра попросила перевести на немецкий рукопись за плату. Согласилась, тогда нигде не работала».

Цікавим є факт поновлення на роботі Тетяна Євгенівна у 1938 р. У протоколах допитів та показах свідків такі дії керівників закладів нічим не аргументовані, просто викликали і поновили. Аналогічно поновили на роботі і Євгена Федоровича, вже пенсіонера. Це сталося в один і той же час. Цікавим є факт, коли був викликаний на Луб'янку І.Є. Тамм, який знаходився у Києві. Отримав телеграму, привіз сім'ю на дачу до батьків. Вони мали її під Києвом. Тамм І.Є. прибув через добу після виклику до Москви у міліцію, але йому повідомили, що ніяких претензій немає. Того ж дня з газет вчений дізнався про статтю Й. Сталіна у газеті «Правда» про перегини в діяльності органів НКВД. Збіг трьох подій не є випадковістю. Він міг скористатися статтею. І таке є логічним. Враховуючи його активну вдачу він не міг не здогадатися, що слід швидко діяти і розпочав роботу з відновлення рідних на роботі. Влада повернула батька і сестру на роботу.

Такі риси характеру притаманні і батькові вченого. У свій час він один з тростиною пішов на натовп чорносотенців і припинив єврейський погром у Єлисаветграді. Інформація, яка приведена слідчим під час допитів Тамма Є.Ф., також свідчить про його громадянську позицію і патріота держави, в якій він народився, проживав і працював. І основне – все життя він допомагав людям.

Із анкети Тамма Є.Ф.

«Тамм Т.Е. 1898 г.р. привлекается по ст. 54-1а УК УРСР

Тамм Е.Ф. 1867 г.р. проживает Брест-Литовское шоссе, 78 кв. 96».

Із протоколу допиту Тамма Є.Ф. 01 квітня 1944 р.

«Во время оккупации работал на железнодорожном заводе в качестве технического переводчика на территории завода «Большевик». Переводил документацию хозяйственного назначения, заказы на изделия, задания на комплектацию продукции, наряды на работу, отчеты о выпускаемой продукции.

Во время работы выявил агента гестапо Шнейдера, который следил за комендантом домов завода Морозовым Иваном Федоровичем (1943 г. зам директор по кадрам) и изучал настроение рабочих. Об этом сообщил Морозову И.Ф.

Немцы заподозрили меня в еврейском происхождении. Произвели обыск в квартире. Пришлось сообщить, что отец Тамма Е.Ф. немец, умер в 1873 г. Был выходец из Германии согласно свидетельства о рождении.

Был председателем секции инженеров металлостов в Кировограде и представителем Асибита».

Далі в справі покази свідків Морозова І.Ф., Болоненко (від 18 травня 1944 р.), Мезерецької, Іванової, Алексіч. Всі без виключення дали позитивний відгук про Тамма Є.Ф., вказали, що під час окупації допомагав людям навіть з ризиком для власного життя та рідних. Будь-яких звинувачень ніхто не вказав. Здавалось, що все зволиться до простої перевірки осіб, які були на території окупованої німцями. Було з'ясовано вимушений характер реєстрації Таммів як фольксдойче. Проте після показів свідків наступив арешт Тетяни Євгенівни, підписки про невиїзд Тамма Є.Ф. і постанова про відкриття кримінальної справи.

Слідчий пред'явив звинувачення, яке не впливає з протоколів допитів та показів свідків і явно нелогічне. Але є причетність Таммів до фольксдойче і потрібно бути істинним чекістом, щоб реально оцінити ситуацію. На нашу думку, слідчий цього не зробив, напевно перестрашувався.

«27 шюля 1944 г. г. Киев

Лейтенант Воронов

в заключительном обвинении определил: Тамм Татьяна Евгеньевна проживая в городе Киеве в период временной оккупации немцами, желая быть немецким приверженцем и пользоваться немецкими привилегиями, став на путь измены Советской родине – возбудила ходотайство перед немецкими властями об изменении своего советского гражданства и причисления ее к категории так наз: фольксдойче для чего представила данные о наличии у нее родственников немецкой национальности, и была зарегистрирована фольксдойч, чем совершила преступление по. ст. 54-1а УК УССР.

Тамм Евгений Федорович проживая в городе Киеве в период временной оккупации немцами, желая быть немецким приверженцем и пользоваться немецкими привилегиями, став на путь измены Советской родине – возбудил ходотайство перед немецкими властями об изменении своего советского гражданства и причисления его к категории так наз : фольксдойче для чего представил данные о наличии у него родственников немецкой национальности, и был зарегистрирован фольксдойгч, чем совершил преступление по. ст. 54-1а УК УССР.

Предложил сослать Тамма Е.Ф. и Тамма Т.Е. в Сузунский район Новосибирской обл.(південний схід області).

Дело направить в суд.

Лейтенант Воронов подпись»

В цілому, вивчення протоколів допитів показало, що вини у Тамма Є.Ф. та Тамм Т.Є. в частині зради, чи діяльності на користь фашистів, чи співробітництва з німцями не виявлено. Запитання слідчого були коректними, не відчувається у тексті протоколів допитів злості й упередженості. Послідовно читаючи протоколи допитів і покази свідків, склалось враження, що слідчий винесе виправданого характеру висновок. Несподівано висновок зроблено суб'єктивний. Від слідчого залежить доля людей. Чому такий висновок можна зробити декілька припущень:

1. Слідчий не доводить, що Тамми здійснили злочин, за який передбачається засудження і відбудвання покарання у тюрмі. Тобто не знайдено такого складу злочину. Можна говорити про пайки фольксдойче, але таке німці робили для всіх людей німецького походження. Цей висновок може носити моральний характер і аж ніяк не кримінальний.

2. Можливо, слідчий просто виконував установки вищестоящого керівництва щодо тенденції засудження всіх фольксдойче, але це лише припущення.

3. Можливо, слідчий перестрашувався, як би то чогось не вийшло для нього особисто.

4. Слідчий знав і про те, що у Москві є досить впливовий син Тамма Є.Ф., і тому зробив суперечливий висновок, щоб передати справу до суду, а там нехай вирішують остаточно: до тюрми справу не довів і одночасно визнав винуватими.

З справи впливає, що Ігор Євгенович Тамм з першого дня арешту сестри Тетяни зайнявся вирішенням проблеми їх визволення. В цей час Ігор Євгенович Тамм звернувся до Президента Академії наук України, академіка О.О. Богомольця з проханням посприяти у прийомі прокурором УРСР, державним Радником юстиції 2-о класу Р.А. Руденком.

О.О. Богомолець написав листа Р.А. Руденку, де зазначав *«прошу не отказать в приёме члену-кореспонденту АН СРСР профессору Тамму И.Е.»*. З справи явно не впливає, що така зустріч відбулась, але є лист О.О. Богомольця на ім'я Р.А. Руденка і розмашиста резолюція прокурора з двох пунктів: Доручення якнайшвидше *«срочно»* завершити слідство і взяти справу на контроль. Потрібно віддати належне сміливості як І.Є. Тамма, так і О.О. Богомольця, які наслідки активно втрутитись у справу.

У справі є письмове звернення І.Є. Тамма до Р.А. Руденка.

«Прокурору УССР

«Госуд. советчику юстиции II-го класса тов. Р.А. Руденко Члена-кор. АН СССР И.Е. Тамма»

У зверненні І.Є. Тамм ґрунтовно описав, що:

- його батько має вік – 76 років і страждає остерохандрозом, а сестра – 45 років хвора на рак;

- у справі є звинувачення їх як «фольксдойчів», і по суті доводиться слідчим, що німці виявили німецьке походження Таммів після вивчення ними питання чи не є Тамм Є.Ф. та Тамм Т.Є. євреями. Після обшуку німці з'ясували їх німецьке походження: і батько, і сестра змушені були зареєструватись як «фольксдойче»;

- батько був технічним перекладачем на заводі «Більшовик», а сестра – у геологічному інституті, чим заробляли на прожиття;

- не змогли евакуюватись, бо сестра переламала ногу, яка погано зросталась, а батьки були похилого віку;

- Тамм Є.Ф. попередив:

1. Морозова І.Ф. про загрозу його арешту, чим спас від смерті;

2. Болоненка (інструктор заводської школи) попередив про загрозу зі сторони агента гестапо Меске.

3. Випишував перепустки на завод у продуктовий магазин людям, зокрема Мезерницькій після арешту їх батька комуніста.

4. Після арешту члена ВКП(б) Іванова дочку заарештованого залишив на роботі.

5. Дружина робочого Алексич звернулася з проханням спасти дочку від вивезення до Німеччини. Влаштував до заводської школи звідки не брали в неволю.

6. У вересні 1943 р. завод «Більшовик» почали евакуювати до Німеччини. Тамм Є.Ф. самовільно покинув роботу і не сприяв цьому дійству.

- Написав 17 наукових робіт.

І.Є. Тамм просить прокурора УРСР прискорити слідство.

Такий лист був написаний 12 липня 1944 р. за 15 днів до винесення висновку слідчим.

З великим хвилюванням нами прочитані останні сторінки справи.

«Постановление главного военного прокурора Красной Армии генерал-лейтенанта юстиции Носова В.И., 08 сентября 1944 г.»

Далі в постанові перераховується викладені у листі і перевірені в ході слідства факти та покази свідків, що підтверджує непричетність Тамма Є.Ф. та Тамм Т.Є. до злочинних дій. Головний військовий прокурор робить висновок:

«Дело по обвинению Тамма Е.Ф. и Тамм Т.Е. по ст. 59-1«а» УК УССР дальнейшим производством в уголовном порядке прекратить. Тамм Т.Е. из под стражи немедленно освободить. Мэру пресечения в отношении Тамма Е.Ф. под подписку о невыезде отменить.»

Настоящее постановление вместе с делом направит для исполнения Военному прокурору Киевского Военного округа.

Военный прокурор ГВП Красной Армии майор юстиции Щекин подпись.

С постановлением ознакомлен И. Тамм подпись».

Щоб завершити болючу проблему фольксдойче, слід врахувати, що це була складова підступної національної політики Гітлера. Після звільнення окупованих територій розібратись з кожним фольксдойче було не зовсім просто. Тому взимку 1944 року нарком внутрішніх справ УРСР, комісар держбезпеки 3-го рангу Василь Рясний підписав у Києві роз'яснення про політику німецьких окупантів по відношенню «фольксдойче». У документі ці люди на відміну від рейхсдойче – імперських німців, вважались родичами по крові німцям, якщо серед їх предків були німці, що проживали на території СРСР. У роз'ясненні вказувалось, що у німців існував спеціальний орган «Дойче Миттельштелль», який займався визначенням і оформленням приналежності громадян до «фольксдойче», а також здійснював їх облік. Підставою для зарахування до цієї категорії були документи, що свідчили про приналежності до німецької національності навіть далеких родичів: паспорт, свідоцтво про народження, покази свідків. Всі «фольксдойче» проходили обов'язкову спеціальну реєстрацію. З ними проводились особливі збори і заняття. В разі не реєстрації таких людей чекала страта. Не випадково вони звільнялись від сплати податків, одержували на 50 відсотків більшу заробітну плату ніж особи інших національностей.

Всі ці особливі права і привілеї придумані Гітлером мали намір зв'язати «фольксдойче» з окупантами і їх злочинними діями [6]. У роз'ясненні говориться, що за подібні національні ігри окупантів постраждали десятки тисяч невинних осіб. Так, після вигнання німців із Києва і повернення радянської влади всі «фольксдойче» і члени їх сімей були залучені до кримінальної відповідальності на основі статті 54-1-а Кримінального кодексу УРСР. Їх звинувачували у співчутті фашистам і користуванні привілеями німецької влади. Як правило, їх засуджували на п'ять років висилки у східні райони СРСР.

Висновок. Таке роз'яснення та прецедент, створений І.Є. Таммом сприяв виправданню десятків тисяч нічим не винних людей. **Перспективи подальших досліджень** пов'язані з вивченням наукової та громадської спадщини Ігоря Євгеновича Тамма.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воспоминания о И.Е. Тамме / отв. ред. Е.Л. Фейнберг – [3-е изд. доп.]. – М.: ИЗДАТ, 1995. – 432 с. (Эпоха и личность).

2. Люлечник Вилен. Фольксдойче в годы Второй мировой войны / Люлечник Вилен // Русский Глобус. – № 2 (Февраль 2005). – Режим доступа: <http://www.russian-globe.com/N36/Lulechnik.FolksdojcheVoVtorojMirovoyVojne.htm>

3. Садовий М.І. Місія І.Є. Тамма: [навч.-метод. посібн.] / М.І. Садовий, О.М. Трифонова. – Кіровоград: Сабоніт, 2011. – 134 с.
4. Соколов Б.В. Оккупация. Правда и мифы. / Б.В. Соколов. – М.: 2003. – С. 165-174.
5. Соловьев А.В. Фольксдойче и их взаимоотношения с нацистскими организациями в Рейхскомиссариате Украина / А.В. Соловьев. – Саратов: Саратовский Государственный Университет, 2008. – Режим доступа: <http://sgu.ru/faculties/historical/sc.publication/vseob.hist./vip/docs/20.pdf>
6. ЦГАВОУ (Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины), ф. 3676, оп. 4, д. 230, л. 360.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Трифорова Олена Михайлівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри фізики та методики її викладання Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: дослідження наукової, громадської діяльності І.Є. Тамма.

УДК 53(07 535)

ЧТО Я ЗНАЮ О ДЯДЕ ГОРЕ (письмо Шуйской Г.А. Садовому Н.И.)

Галина Шуйская (г. Одесса)

У статті наведені спогади племінниці І.Є. Тамма про його людські та наукові задатки. Проста одеситка є донькою рідної сестри Наталії Василівни – Людмили. Галина Олександрівна часто приїздила до Москви і проживала у будинку свого дяді.

Ключові слова: Ігор Євгенович Тамм, родина Таммів, фізика.

Моя фамилия Шуйская, зовут меня Галина Александровна. Я племянница Игоря Евгеньевича Тамма, моя мама Шуйская Людмила Васильевна родная сестра жены Игоря Евгеньевича. Судьба моей мамы и моя судьба тесно переплелись с семьей Игоря Евгеньевича, в детстве и юности я провела много времени в семье Игоря Евгеньевича, кроме того моя мама много мне рассказывала о своей юности, которая прошла рядом с ее сестрой, будущей женой Игоря Евгеньевича.

Попробую Вам рассказать, что мне запомнилось о нем. Я его всегда звала дядя Гора, так звали его все близкие родственники (Гора производится от Игорь, Егорка, Горка, Гора).

Отец дяди Горы был инженер, он много лет проработал главным инженером строительства Туркестано-Сибирской железной дороги. После окончания строительства железной дороги он с семьей переехал в Елизаветград, где работал главным инженером городского хозяйства Елизаветграда и был попечителем женской гимназии.

В Елизаветграде дядя Гора и познакомился с семьей Шуйских. Мой дедушка Василий Иванович Шуйский был видным человеком Елизаветграда, он был одним из учредителей земельного банка Елизаветграда, много лет был присяжным заседателем в суде. Летом семья Шуйских жила в имении Войновка, а зимой – в Елизаветграде.

Летом в имение Войновка съезжалось много детей, родственников и друзей дедушки. Он, наверно, был не плохим педагогом и, воспитывая молодежь, давал им полную свободу, но вместе с тем прививал навыки труда.

В Войновке летом всегда бывал и дядя Гора. Мама мне рассказывала, что самым любимым делом молодежи было отправляться в ночное. На дальних заливных лугах выпасали лошадей. С вечера в Войновке запрягали лошадей в две арбы (это телега с высокими бортами для сена), и молодежь отправлялась в ночное. Ночью нужно было следить за стреноженными лошадьми, и всю ночь у костра до хрипа велись политические споры. Одни отстаивали монархию, другие – коммунистические взгляды, третьи были за эсеров, кадетов и т.д. Дядя Гора всегда возглавлял группу молодежи отстаивавших коммунистические взгляды. К утру формировалось два противоборствующих лагеря, спор надо было решить делом, все брались за вилы и загружали арбу сеном. Кто быстрее загрузит и раньше приедет в Войновку, тот и выигрывал спор. В одной арбе по дороге пели Интернационал – эту арбу возглавлял дядя Гора, во второй арбе пели «Боже царю храни».

Отец дяди Горы прекрасно понимал опасность увлечения политикой, и он сумел уговорить сына продолжить образование в Европе, но он не учел то, что Ленин в это время в Европе организовывал партию большевиков. Дядя Гора был участником первого съезда партии ВКПБ.

Учась и работая в Европе он познакомился с выдающимся физиком того времени, с которым старался продолжать переписку и дружбу, особенно близок он был с Н. Бором.

Дирака он заразил своим увлечением альпинизмом, и они не только работали вместе, но вместе совершали альпинистские восхождения.

Во время войны, когда физики всего мира старались затормозить в Германии разработку атомной бомбы, Н. Бор старался связаться с дядей Горой, зная его влияние в научном мире. Но дядю Гору вызвали в соответствующее учреждение и попросили написать Н. Бору, что он не может его принять в связи с тяжелыми жилищными условиями.